

Andrzej Łuczyński, Malwina Socha

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
luczynski@kul.pl; ORCID: 0000-0001-6409-3283
malwina.socha@onet.eu; ORCID: 0000-0003-3775-6429

Edukacja włączająca w procesie resocjalizacji podopiecznych Młodzieżowych Ośrodków Wychowawczych

Abstrakt: W artykule przedstawiono badania dotyczące edukacji włączającej, która jest realizowana w Młodzieżowych Ośrodkach Wychowawczych (MOW). Upowszechnianie się wśród młodzieży ambiwalentnych postaw i wartości, naraża ją na życiową destabilizację i niejednokrotnie prowadzi do niedostosowania społecznego. Edukacja włączająca wpisuje się w nowatorski sposób w organizację wszelkich oddziaływań resocjalizacyjnych, który uwzględnia różnorodność wychowanków i ma służyć szeroko rozumianej ich integracji społecznej i zapobieganiu ponownemu procesowi ich wykluczenia. Dzięki podjętym badaniom nieletni przebywający w Młodzieżowych Ośrodkach Wychowawczych mogli wyrazić swoje opinie na temat edukacji włączającej, w której aktualnie uczestniczą. Analiza danych z sondażu wykazała, iż podopieczni dostrzegają działania włączające prowadzone przez instytucje oraz wyrażają gotowość do zmiany swojego funkcjonowania. Z badań wynika, że istnieje zasadność skoordynowania współpracy pomiędzy rodzicami a placówkami oraz skierowanie większej uwagi na dbałość o atmosferę panującą w ośrodkach.

Słowa kluczowe: młodzież, inkluzja społeczna, edukacja włączająca, resocjalizacja, Młodzieżowe Ośrodki Wychowawcze.

Wstęp

Społeczna egzystencja człowieka wiąże się nierozzerwalnie z jego wchodzeniem w relacje z innymi osobami. Tworzy to swoistą sieć stosunków międzyludzkich wspartych o względnie trwałe oddziaływanie ludzi na siebie, określane przez ich osobowość, oceny i wzajemne uczucia, jak również przez normy i role społeczne przez nich pełnione. W tym kontekście należy zauważyć, iż obecnie w procesie edukacji, przywiązuje się dużą wagę do zagadnienia jakości społecznego funkcjonowania młodych generacji (Wach 2016, s. 71–72). Wynika to z faktu znacznego wzrostu wśród młodzieży zachowań dewiacyjnych i patologicznych, które sprawiają, że wielu młodych ludzi zaczyna funkcjonować na marginesie życia społecznego (Pospiszyl 2010). W trosce o ich pomyślny rozwój podejmuje się wobec nich szereg działań resocjalizacyjnych w ramach, których realizuje się zagadnienia z zakresu edukacji włączającej, której celem jest przygotowanie młodych ludzi do ponownego i aktywnego włączenia się w tkankę życia społecznego.

W niniejszym opracowaniu podjęto zatem problematykę edukacji włączającej realizowanej w ramach działań resocjalizacyjnych w Młodzieżowych Ośrodkach Wychowawczych (MOW), których jednym z istotnych zadań jest przygotowanie nieletnich do prawidłowego funkcjonowania w społeczeństwie. Sama idea inkluzji i integracji wszystkich uczniów w procesie edukacji nie jest zupełnie nowym zagadnieniem w pedagogice, znalazła swe szczególne miejsce realizacji w odniesieniu do dzieci i młodzieży niepełnosprawnych, a obecnie coraz częściej stosuje się ją w działaniach o charakterze resocjalizacyjnym (Szczepaniak 2014, s. 144–145). Znaczącą bazę w zakresie włączenia opracowała Europejska Agencja na rzecz Rozwoju Edukacji Specjalnej i Włączającej. Zamieszczone tam materiały ukazują optowanie za stosowaniem edukacji włączającej w szerokim spektrum (zob. Europejska... 2009, 2011, 2017).

Poszukiwanie alternatywnych sposobów pracy z osobami niedostosowanymi społecznie skłoniło licznych badaczy (L. Pytką, M. Konopczyński, A. Bałandynowicz, T. Zacharuk, P. Szczepaniak, S. Sobczak, S. Śliwa, T. Wach) do zainteresowania się zagadnieniem edukacji włączającej (inkluzyjnej) na gruncie oddziaływań resocjalizacyjnych. Wśród wielu opracowań naukowych dotyczących tej problematyki, spotykamy również takie, które dotyczą nieletnich przebywających w placówkach resocjalizacyjnych bądź pod dozorem kuratorskim. Młodzi ludzie bowiem, którzy przejawiają znaczny poziom demoralizacji kierowani są przez sądy rodzinne do różnego rodzaju ośrodków resocjalizacji nieletnich (Dobijański 2017, s. 112–115). Pośród których istotne miejsce zajmują Młodzieżowe Ośrodki Wychowawcze, w których przebywa młodzież wymagającą stosowania specjalnej organizacji nauki, metod pracy, wychowania, pomocy psychologiczno-pedagogicznej i resocjalizacji. Zadaniem tego typu placówek jest eliminowanie u wychowanków przejawów niedo-

stosowania społecznego oraz przygotowanie ich do samodzielnego i odpowiedzialnego życia w społeczeństwie (Rozporządzenie... 2015). Obecnie wiele ośrodków opracowuje i wdraża autorskie projekty resocjalizacyjne, których ważną część stanowią zagadnienia z zakresu edukacji włączającej. Ośrodki, w których przeprowadzone zostały badania jako dwie instytucje z wszystkich MOW w Polsce realizują pilotażowy projekt Specjalistycznych Centów Wspierających Edukację Włączającą.

Liczne sygnały o pozytywnych rezultatach uwzględnienia w programach resocjalizacyjnych nieletnich zagadnień dotyczących inkluzji społecznej, stały się inspiracją do podjęcia badań nad problematyką wspierania edukacji włączającej nieletnich. Celem badań było zapoznanie się z opiniami wychowanków młodzieżowych ośrodków wychowawczych dotyczących realizacji i ich uczestnictwa w działaniach z zakresu edukacji włączającej. Podjęte badania empiryczne koncentrowały się wokół poszukiwania odpowiedzi na pytanie: Jak podopieczni młodzieżowych ośrodków wychowawczych postrzegają działania z zakresu edukacji włączającej realizowane w procesie ich resocjalizacji? W badaniach posłużono się metodą sondażu diagnostycznego, z wykorzystaniem techniki ankiety i narzędzia badawczego w postaci kwestionariusza ankiety. Badania zostały przeprowadzone w Młodzieżowych Ośrodkach Wychowawczych dla dziewcząt w Podgłębokiem i dla chłopców w Nowym Brzegu. W badaniach wzięło udział 58 nieletnich. Wyniki badań i przeprowadzone analizy pozwoliły sformułować ciekawe wnioski i spostrzeżenia oraz wysunąć kilka postulatów pedagogicznych skierowanych do szeroko rozumianego środowiska społecznego i wychowawczego.

Edukacja włączająca w procesie resocjalizacji

Współistnienie i współdziałanie ludzi między sobą jest naturalnym procesem, w którym poszczególne jednostki wyrażają siebie, odkrywają bogactwo i potencjał międzyludzkich relacji i więzi oraz potrafią rozwijać i doskonalić siebie we współpracy z innymi. Człowiek odkrywa tę potrzebę kontaktu z innymi już od momentu swoich narodzin, a następnie podtrzymuje i rozwija ją przez całe swoje życie. Dobrze funkcjonująca społeczność powinna być zatem miejscem, w którym każda istota ludzka czuje się akceptowana i potrzebna niezależnie od pojawiających się trudności i problemów (Luczyński 2016, s. 161–162). Dlatego człowiek w procesie edukacji, otwierając się na nowe wzory współdziałania i nowy styl społecznego funkcjonowania musi być gotowy do przełamywania wszelkich barier utrudniających lub uniemożliwiających pełną integrację wszystkich osób żyjących w danej społeczności.

Jedną z przyczyn zwrócenia baczej uwagi na zagadnienie edukacji inkluzyjnej jest narastający w życiu młodego pokolenia kryzys tożsamości kulturowej oraz spotykane coraz częściej wśród młodzieży zachowania aspołeczne noszące znamiona niedostosowania społecznego (Wach 2014, s. 24–26). Młodzież żyjąca zatem w rzeczywistości „globalnej zmiany” w której coraz częściej dochodzi do

upowszechniania się ambiwalentnych postaw i wartości, narażona jest na destabilizację swego środowiska życia (rodzinnego, rówieśniczego), które ma wręcz kluczowe znaczenie dla jej dalszego rozwoju i funkcjonowania społecznego. Niekorzystne oddziaływanie uwidacznia się także ze strony dominującej obecnie tzw. kultury instant, która zakłada życie w „natychmiastowości”; brak zaś głębszej refleksji nad własnym postępowaniem sprzyja pojawianiu się w życiu młodzieży zachowań ryzykownych (Melosik 2007). Ponadto młodzi ludzie przeżywający trudny okres adolescencji, obarczeni też wieloma młodzieńczymi dylematami, z łatwością ulegają złudnej pokusie absolutnej wolności, która pozwala im działać w sposób nieskrępowany, bez potrzeby odwoływania się do funkcjonujących w danym społeczeństwie zasad moralnych czy społecznych (Bukowski i in. 2006, s. 52). Dodatkowo wirtualny świat mediów utwierdza ich w iluzorycznym przekonaniu „łatwego życia”, bez wysiłku, bez angażowania się w cokolwiek, byle tylko stać się nieskrępowanym w myśleniu i postępowaniu. Z czasem rodzi to w życiu młodzieży rozczarowanie i moralne zagubienie, prowadząc ją do egzystencji gdzieś na peryferiach swych ludzkich możliwości. Młodzież odczuwając zatem naturalną dla swego wieku, potrzebę „potwierdzenia siebie”, łatwo wchodzi w świat tzw. pseudo wartości, który destabilizuje delikatną tkankę ich codziennego życia, niejednokrotnie wprowadzając ich na drogę różnorodnych uzależnień i dewiacyjnych zachowań i postaw.

Wysiłek edukacyjny podejmowany wobec dzieci i młodzieży przez różne instytucje i organizacje społeczne nie może być zatem obojętny wobec zagadnień związanych z edukacją inkluzyjną (włączającą). Sama już bowiem edukacja, jak podkreśla to B. Śliwerski spełnia dwie zasadnicze funkcje: socjalizacyjną i wyzwalającą. Pierwsza z nich wyraża się głównie na polu uspołecznienia jednostki ludzkiej, czyniąc ją zdolną do rozwiązywania konfliktów środkami dyskursywnymi oraz kontrolowania i sublimowania emocjonalności w społecznie akceptowany sposób. Druga zaś sprowadza się do takiego rozpoznawania i uwalniania osób od nieprawidłowych roszczeń w środowisku życia, by umożliwić im twórcze rozwijanie własnego sprawstwa oraz zwrócenie się ku jakościowo nowym praktykom i formom życia społecznego oraz indywidualnego, ku jakościowo nowym sposobom istnienia ludzkiego (Śliwerski 2003, s. 905–906). Tak postrzegana edukacja odpowiada zatem na potrzeby zarówno jednostek, jak i całego społeczeństwa, gdyż z jednej strony daje możliwości rozwoju i samorealizacji, a z drugiej buduje i umacnia kapitał społeczny. Zapobiega to nasilaniu się zjawiska marginalizacji społecznej wśród młodzieży i sprzyja reintegracji ze społeczeństwem tych młodych ludzi, którzy ulegli wykluczeniu społecznemu.

Nie trudno więc zauważyć, iż współczesna edukacja akcentuje w swych działaniach cele ukierunkowane na wspieranie młodych ludzi w integralnym rozwoju oraz aktywnym i twórczym współuczestnictwie w życiu społecznym. Trzeba także stwierdzić, że nasilające się przejawy niedostosowania społecznego wielu młodych ludzi, obnażają słabości dotychczasowych rozwiązań edukacyjnych w obsza-

rze konstruktywnego wspierania młodzieży w procesie ich socjalizacji i integracji społecznej (Zacharuk 2010, s. 222). Skłania to do poszukiwania nowatorskich rozwiązań mających na celu umożliwienie dzieciom i młodzieży ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi (niepełnosprawność, niedostosowanie społeczne) pełną integrację ze społeczeństwem. Budzi to jednocześnie coraz większe zainteresowanie edukacją włączającą, która swym ujęciu „definicyjnym” nie jest jednolitą koncepcją teoretyczną i praktyczną, a odmienne sposoby jej rozumienia wzajemnie się uzupełniają. W przypadku młodzieży niedostosowanej społecznie edukacja włączająca stanowi bowiem taki sposób organizacji wszelkich oddziaływań resocjalizacyjnych i wychowawczych, który uwzględnia różnorodność wychowanków i ma służyć szeroko rozumianej ich integracji społecznej i zapobieganiu ponownemu procesowi ich wykluczenia. Współcześnie postuluje się odważnie podążać w kierunku twórczej resocjalizacji, która koncentruje się wokół kreatywnego budowania nowej tożsamości wychowanka na bazie istniejących w nim potencjałów poznawczych, emocjonalnych i operacyjnych (Konopczyński 2006). Edukacja włączająca powinna przy tym uwzględniać nie tylko potrzeby wynikające z niedostosowania społecznego, ale także z wszelkiego innego zróżnicowania młodych ludzi, wyrównując ich szanse i dając perspektywy samorealizacji, rozwoju osobistego potencjału i posiadanych możliwości, oraz poczucia godności i własnej wartości. Głównymi wyróżnikami tak rozumianej edukacji włączającej powinny się stać z zrównoważone cele oddziaływań wychowawczych i resocjalizacyjnych, uwzględniające harmonijny rozwój wychowanków, elastyczny system wsparcia współpracujących ze sobą specjalistów oraz wspólny program kształcenia (Podgórska-Jachnik 2021, s. 8–9).

Jeśli dotąd w tradycyjnym tzw. segregacyjnym systemie edukacji panowało przekonanie, że młodzież niedostosowana społecznie powinna być kształcona i resocjalizowana w specjalnych ośrodkach do tego przeznaczonych z przystosowanym do ich potrzeb programem i wychowawcami z odpowiednim do tego wykształceniem. To system edukacji, w którym uwzględnia się tzw. zasady włączenia nieletnich w wybrane obszary życia społecznego, łamie ten „tradycyjny” stereotyp myślenia. Włączenie bowiem choćby tylko ograniczone (wolontariat, uroczystości, koncerty, spotkania z rówieśnikami) otwiera przed nieletnimi perspektywę i szansę na zdobycie pozytywnych doświadczeń oraz zetknięcia się z nowymi wartościami i interesującymi ludźmi, którzy swym przykładem życia mogą w sposób znaczący wpłynąć na zmianę „orientacji” życiowej nieletnich (Konopczyński 2014, s. 17–24). Pełne włączenie społeczne nieletnich w tkankę życia społecznego jest więc celem, a tzw. włączanie edukacyjne – środkiem, który do niego prowadzi. Wprowadzenie jednak edukacji włączającej w placówce wychowawczej czy resocjalizacyjnej nie oznacza tylko jej jednorazowego przekształcenia programowego i organizacyjnego, ale zakłada długofalowy proces podnoszenia jakości oddziaływań wychowawczych i resocjalizacyjnych w doskonalącej się placówce, szukającej rozwiązań i metod adekwatnych do potrzeb i oczekiwań swych podopiecznych, które umożliwią jej efektywną pracę w tzw. środowisku otwartym ukierunkowaną na:

- racjonalne dostosowania i usprawnianie wynikające z indywidualnych potrzeb nieletnich;
- skuteczne środki zindywidualizowanego wsparcia w środowisku, maksymalizujące rozwój osobowy i społeczny, zgodnie z celem pełnego włączenia (Podgórska-Jachnik 2021, s. 9).

W zmianie paradygmatu w myśleniu o resocjalizacji nieletnich, rzecz idzie o to, aby w każdej sytuacji, w stosunku do każdego wychowanka myślenie o jego „edukacji” było myśleniem włączającym, inkluzywnym, nigdy segregacyjnym, wykluczającym, marginalizującym (Zacharuk 2010, s. 223).

Edukacja włączająca potrafi zatem w sposób znaczący zdynamizować proces resocjalizacji nieletnich, ponieważ w swej istocie, dąży do wsparcia i budowania procesu integralnego rozwoju każdego wychowanka. Ponadto jawi się ona jako odmiana „pedagogiki obywatelskiej” (otwartej, solidarnej, wspierającej), której intencją pozostaje włączenie i uodpornienie jednostki, na negatywne wpływy środowiska, poprzez jego stosowną reorganizację (profilaktyka), której nadrzędnym interesem ma być dobro wychowanka. Zasada „włączenia” w resocjalizacji odnosi się przede wszystkim do działania skupionego bardziej na wychowanku, niż na samym programie resocjalizacji (Zacharuk 2010, s. 223). Jest to więc proces polegający na zwiększaniu aktywnego uczestnictwa wszystkich podopiecznych najpierw w życiu placówki, a następnie w różnych obszarach środowiska lokalnego. Przekonanie to bazuje na założeniu, iż resocjalizacja nieletnich w „społeczeństwie i przez społeczeństwo” przyniesie znacznie lepsze, i trwalsze rezultaty, niż gdy będzie przebiegać w sztucznym i zamkniętym środowisku, jakim jest ośrodek resocjalizacji (Bałandynowicz 2002). Jej zasadniczym przesłaniem jest bowiem traktowanie procesu resocjalizacji jako procesu rozwoju osobowego i społecznego jednostki, a nie jako procesu „korekcyjnego”. Edukacja włączająca w procesie resocjalizacji jawi się zatem jako działanie twórcze zmierzające do wykorzystania tkwiących w młodym człowieku potencjałów kreacyjnych w celu adekwatnego readaptowania go do warunków społecznych, by mógł on w innowacyjny, ale akceptowalny społecznie sposób, rozwiązywać sytuacje problemowe (Konopczyński 2014, s. 23–24). Sprzyja ona także aktywizacji tzw. sił społecznych, indywidualnych i zbiorowych (osoby, instytucje, organizacje) w środowisku lokalnym, które mogą wspierać integralny rozwój nieletnich. Tak rozumiana resocjalizacja prowadzi ostatecznie do integracji społecznej, która oznacza, że jednostka na powrót odzyskuje zdolność do prawidłowego funkcjonowania społecznego.

Młodzieżowe Ośrodki Wychowawcze wobec edukacji włączającej

Poważne zaburzenia w rozwoju i funkcjonowaniu społecznym młodzieży, zwykle wymagają wczesnej i właściwej reakcji ze strony odpowiednich instytucji społecz-

nych i wychowawczych. Niestety, interwencja pomocowa w tych przypadkach jest szczególnie trudna ze względu na fakt, iż młodzież dotknięta różnymi formami demoralizacji, wymaga często umieszczenia w odpowiednich placówkach resocjalizacyjnych. Do takich placówek należą Młodzieżowe Ośrodki Wychowawcze, które w systemie resocjalizacji nieletnich są instytucjami typu opiekuńczo-wychowawczego, wchodzącymi w struktury resortu edukacji narodowej (Śliwa 2013, s. 53–55). Są one zobowiązane do przyjmowania dzieci i młodzieży niedostosowanej społecznie, wymagającej specjalnej organizacji nauki, wychowania, resocjalizacji. Młodzi ludzie do ośrodków trafiają zazwyczaj z powodu wejścia w konflikt z prawem, z uwagi na demoralizację, na nierealizowanie obowiązku szkolnego, stosowanie agresji i przemocy w środowisku szkolnym lub w swoim najbliższym otoczeniu. W obliczu tak poważnych zaburzeń występujących u nieletnich, ośrodki wychowawcze wdrażają nowatorskie programy resocjalizacyjne, których istota koncentruje się wokół edukacji włączającej (Stańkowski 2018, s. 115–122). Pozwala to tak zmodyfikować działania wychowawcze, aby dostarczały nieletnim pozytywnych doświadczeń społecznych, a przez to uczyły respektowania norm i zasad współżycia społecznego i moralnego.

Wprowadzenie edukacji włączającej w Młodzieżowych Ośrodkach Wychowawczych, sprawia, że dotychczasowy „restrykcyjny” system oddziaływań resocjalizacyjnych, zostaje zmodyfikowany o zupełnie nowe i niekonwencjonalne aspekty działań wychowawczych, ukierunkowanych na proces permanentnego usamodzielniania wychowanka poprzez rozwój jego osobowych potencjałów. Jest to więc ogół oddziaływań służących formowaniu się (zmienianiu, rozwijaniu) zdolności życiowych nieletnich (Rubacha 2003, s. 25). Daje to z jednej strony podopiecznym ośrodków wychowawczych szansę na kształtowanie prawidłowych postaw w społeczeństwie, z drugiej zaś staje się dla nich nieodzownym warunkiem naturalnego i twórczego rozwoju. Takiemu celowi powinien być podporządkowany cały system organizacyjny ośrodka oraz stosowane w nim metody pracy edukacyjno-wychowawczej. Pociąga to za sobą daleko idące otwarcie się ośrodków na środowisko pozainstytucjonalne oraz wdrażanie podopiecznych w pozainstytucjonalne kontakty społeczne poprzez permanentne dostarczanie im pozytywnych wzorów i wzorców w środowisku otwartym (Konopczyński 2014, s. 21–22).

Idąc tym tropem wiele Młodzieżowych Ośrodków Wychowawczych umożliwia swoim podopiecznym uczestnictwo w wieloaspektowych i zintegrowanych działaniach społecznych, które łączą w sobie zadania z zakresu resocjalizacji i edukacji włączającej. W praktyce wyrażają się one w działalności dydaktycznej i korekcyjno-wyrównawczej, opiekuńczo-terapeutycznej, przygotowującej do pracy zawodowej, obejmują także współpracę z organizacjami i stowarzyszeniami społecznymi oraz działalność kulturalną i rekreacyjno-sportową (Śliwa 2013, s. 58–59). Siłą edukacji włączającej wydaje się być fakt, że jest ona elastyczną formą pracy, dostosowującą się do potrzeb i wymagań nieletnich. Jest to działanie oparte na zasadzie „face to face”, gdzie kontakt i zbudowane na jego podstawie zaufanie

stanowią podstawowe narzędzie pracy. Daje to po prostu młodym ludziom możliwość skorzystania z pomocy przy jednoczesnej próbie zrozumienia ich problemów i sytuacji życiowej (Kozdrowicz 2005, s. 117–118). Wiąże się to jednak z koniecznością przełamywania bariery nieufności u nieletnich wobec świata dorosłych oraz umiejętnym nakierowaniem ich na korektę własnego systemu wartości, przy jednoczesnym budzeniu u nich chęci aktywnego uczestnictwa w życiu społecznym.

Stosując edukację włączającą w ośrodkach resocjalizacyjnych dla nieletnich należy również pamiętać, że wszelkie kontakty i działania wobec podopiecznych powinny być prowadzone w sposób pokojowy, bez narzucania i wymuszania na nich czegokolwiek. W pracy resocjalizacyjnej ważna jest zatem akceptacja i solidarność z podopiecznym oraz odpowiedni czas, którego on potrzebuje na refleksję i podjęcie decyzji o ewentualnej zmianie swojego życia. Ma to służyć przywracaniu młodemu człowiekowi wiary we własne siły oraz budzenie u niego „moralnej wrażliwości” i poczucia zakorzenienia w środowisku społecznym. W realizacji tzw. społecznego włączenia nieletnich Młodzieżowe Ośrodki Wychowawcze powinny zawsze kierować się zasadami uwzględniającymi:

- dobro młodego człowieka;
- akceptację młodych takimi, jakimi są;
- aktywność społeczną podopiecznych, pracę na rzecz innych;
- organizację czasu wolnego;
- wzajemne zaufanie i dyskrecję;
- wielostronną pomoc, aktywizację młodego człowieka do pracy nad sobą;
- integrowanie podopiecznych ze środowiskiem lokalnym (Booth, Ainscow 2011, s. 2–4).

W optymalnie działającym systemie resocjalizacji nieletnich Młodzieżowe Ośrodki Wychowawcze powinny „pośredniczyć” pomiędzy szeroko rozumianym społeczeństwem, a nieletnimi oczekującymi na skuteczną pomoc i wsparcie. Taką specyfikę współpracy może zapewnić jednak tylko nowoczesny, twórczy model resocjalizacji nieletnich, gdzie elementarnym założeniem jest pełne współdziałanie „jednostki i środowiska”, tworząc w ten sposób społeczną sieć wsparcia dla nieletnich (Konopczyński 2006, 2014). Tak rozumiana, systemowa i wielopłaszczyznowa współpraca wpisuje się w sposób istotny w modernizację i reorganizację systemu resocjalizacji nieletnich w Młodzieżowych Ośrodkach Wychowawczych. Sprzyja ona także wypracowaniu optymalnego, dostosowanego do różnych warunków, modelu pracy resocjalizacyjnej, w którym edukacja włączająca stwarza korzystne warunki do nawiązywania przez nieletnich interakcji społecznych. Młodzieżowe Ośrodki Wychowawcze mogą więc tworzyć wraz ze swoimi podopiecznymi w otwartej przestrzeni życia społecznego pewien specyficzny „mikroświat”, w którym wszyscy funkcjonują w oparciu o spójny system wzajemnych relacji i więzi społecznych, które określają wzajemne dążenia i wyobrażenia o sobie i innych (Bałchan, Lasota 2010, s. 22–25). Dopiero w takich warunkach nieletni mogą znaleźć „bezpieczną przestrzeń”, w której uczą się wypełniać swoje obowiązki i korzystać ze swoich praw.

Ponownie poznają też podstawowe komponenty życia społecznego takie jak sprawiedliwość, miłość, pokój, prawda, piękno, wrażliwość na potrzeby innych oraz gotowość do pomocy i przebaczenia drugiemu człowiekowi. Istota tej wzajemnej przynależności „jednostki i środowiska” staje się uniwersalną płaszczyzną, na której nieletni mogą reorganizować własne życie, a jednocześnie poszerzać i zacieśniać swoje związki ze społeczeństwem (Kurzeja 2010, s. 101–103).

Edukacja włączająca, która stanowi istotną część programów twórczej resocjalizacji w wielu ośrodkach wychowawczych, jako jedna z nielicznych jest w stanie wskazać nieletniemu właściwą „ścieżkę” powrotu do społeczeństwa (Śliwa 2013, s. 146–147). Istotnym i charakterystycznym rysem działalności Młodzieżowych Ośrodków Wychowawczych musi się więc stać „inkluzyjna otwartość” na podopiecznych, uwzględniająca ich potrzeby i oczekiwania. Realizacja działań inkluzyjnych domaga się również od pedagogów w Młodzieżowych Ośrodkach Wychowawczych, aby swym autorytetem i kompetencjami mieli odwagę wspierać podopiecznych w budowaniu poczucia własnej wartości i tożsamości osobowej i społecznej (Dobijański 2017, s. 223–224). Dzięki temu podopieczni łatwiej tworzą w sobie postawę otwartości na otaczający ich świat i kształtują u siebie świadomość normatywną. Działania włączające realizowane przez Młodzieżowe Ośrodki Wychowawcze są więc szerokim programem działania, mającym na celu przygotowanie nieletnich do mądrego i wartościowego życia w społeczeństwie. Edukacja włączająca realizowana w procesie resocjalizacji nieletnich powinna zagwarantować im wewnętrzne i społeczne ubogacenie oraz sumienne, pełne entuzjazmu i twórczego zapału podjęcie przez nich swoich codziennych obowiązków.

Edukacja włączająca w pracy Młodzieżowych Ośrodków Wychowawczych – badania własne

Przeprowadzone badania mają na celu ukazać opinię młodzieży na temat działań służących wspieraniu rozwoju ich indywidualnych predyspozycji w ujęciu inkluzyjnym prowadzonym Młodzieżowych Ośrodkach Wychowawczych. Analizie poddanych zostało 58 kwestionariuszy ankiet. 40 respondentów (co stanowi 69% ogółu badanych) to kobiety, 18 osób (co stanowi 31%) – mężczyźni.

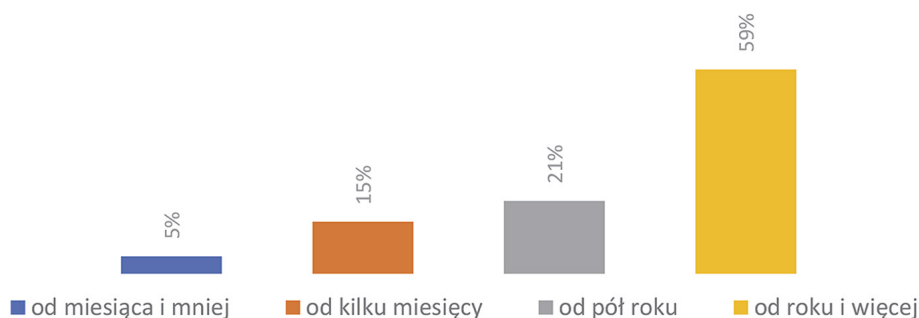
Najliczniejszą grupę badanych stanowiła młodzież w wieku 16 lat (31 %) i 17 lat (31%). Mniej respondentów stanowili wychowankowie w wieku 15 lat (17%) i 14 lat (10%). Wśród badanych znaleźli się pełnoletni wychowankowie – cztery osoby po 18 lat (7%) oraz dwie osoby w wieku 13 lat (4%). Rozpiętość wiekowa ankietowanych była zróżnicowana poprzez co uzyskujemy pełniejszą wizję zakresu badań z perspektywy klas szkół podstawowych oraz ponadpodstawowych. Znacząca liczba wychowanków – 48 zamieszkuje w mieście (83%), natomiast mniej osób pochodzi ze wsi – 10 (17%).

Analizy badań pozwalają zaprezentować znaczące wnioski w kontekście inkluzji. W badaniach postawiono dwa zasadnicze problemy w formie następujących pytań: jak Młodzieżowe Ośrodki Wychowawcze realizują edukację włączającą podopiecznych?; a także – jakie są opinie i doświadczenia podopiecznych Młodzieżowych Ośrodków Wychowawczych biorących udział w zajęciach (programach) z zakresu edukacji włączającej?

Działania wspierające rozwój podopiecznych badanych placówek

Działania resocjalizacyjne służą włączeniu podopiecznych przebywających w placówkach resocjalizacyjnych do prawidłowego funkcjonowania w życiu społecznym.

Ankietowanych zapytano o długość ich pobytu w MOW. Analizę ich odpowiedzi przedstawia wykres 1.

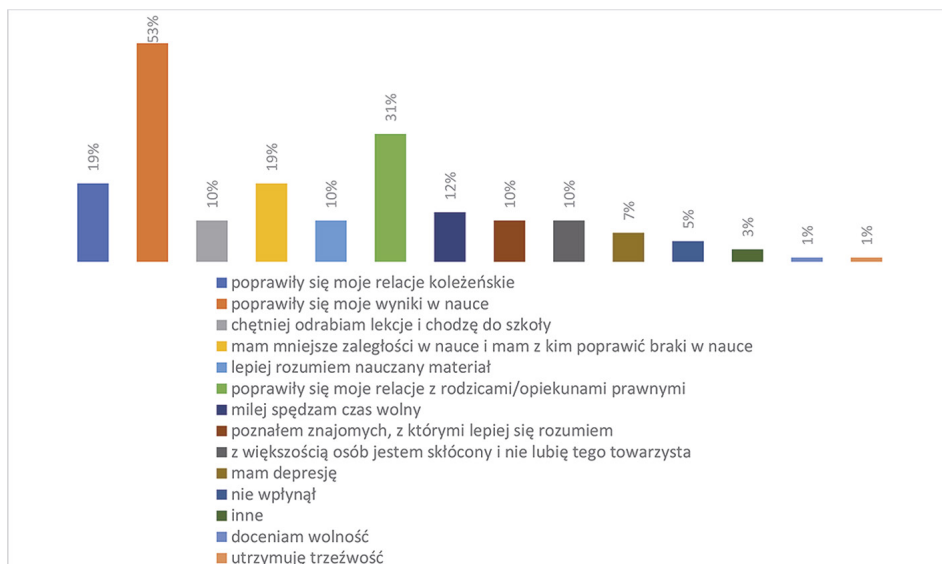
Wykres 1. Długość pobytu wychowanków w MOW

Źródło: badania własne.

59% (34 osoby) młodzieży przebywa w ośrodku ponad rok, zaś 21% (12 osób) wychowanków jest w MOW od pół roku. 15% (9 osób) ankietowanych jest w placówce od kilku miesięcy, zaś 5% (3 osoby) od miesiąca i mniej.

Zapytano badanych o to jak pobyt w ośrodku wpłynął na ich życie. Respondenci mieli możliwość wyboru więcej niż jednej odpowiedzi (wykres 2).

53% ankietowanych poprzez pobyt w MOW uzyskało poprawę w sferze lepszych wyników w nauce. U 31% respondentów polepszyły się relacje z rodzicami i opiekunami prawnymi. Jednakowy wynik po 19% uzyskał obszar poprawy relacji koleżeńskich oraz wyrównanie braków w nauce i uzyskania pomocy w nadrobieniu zaległości szkolnych. 12% badanych wskazało, że podczas pobytu w ośrodku milej spędza czas wolny. W czterech różnych obszarach ankietowani wskazali po 10% odpowiedzi: lepiej rozumiem materiał szkolny, chętniej odrabiam lekcje i chodzę do szkoły, poznałem znajomych z którymi lepiej się rozumiem oraz z większością osób jestem skłócony i nie lubię tego towarzystwa. 7% osób uznało, że skutkiem pobytu w placówce jest pogorszenie jakości ich życia i cierpi przez

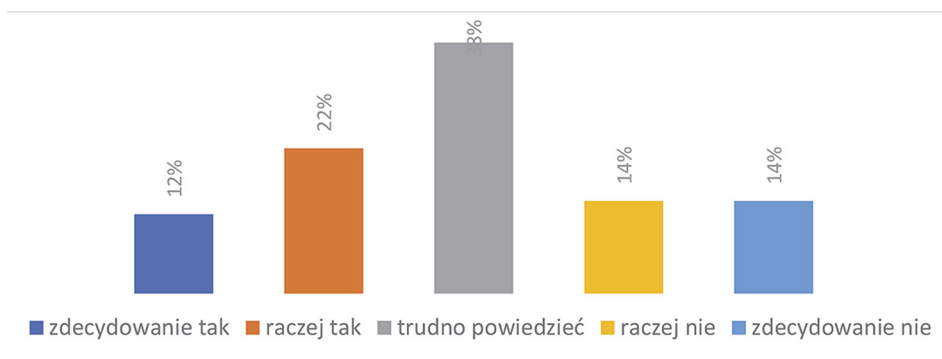

Wykres 2. Wpływ pobytu w ośrodku na życie podopiecznych.

Źródło: badania własne.

to na depresję. Na 5% młodzieży pobyt nie ma wpływu. Po 1% respondentów doceniło przez to wolność i utrzymuje abstynencję. Ze względu na możliwość wskazania więcej niż jednej odpowiedzi dane procentowe nie sumują się do 100.

Badanych zapytano o atmosferę panującą w ośrodku resocjalizacyjnym.

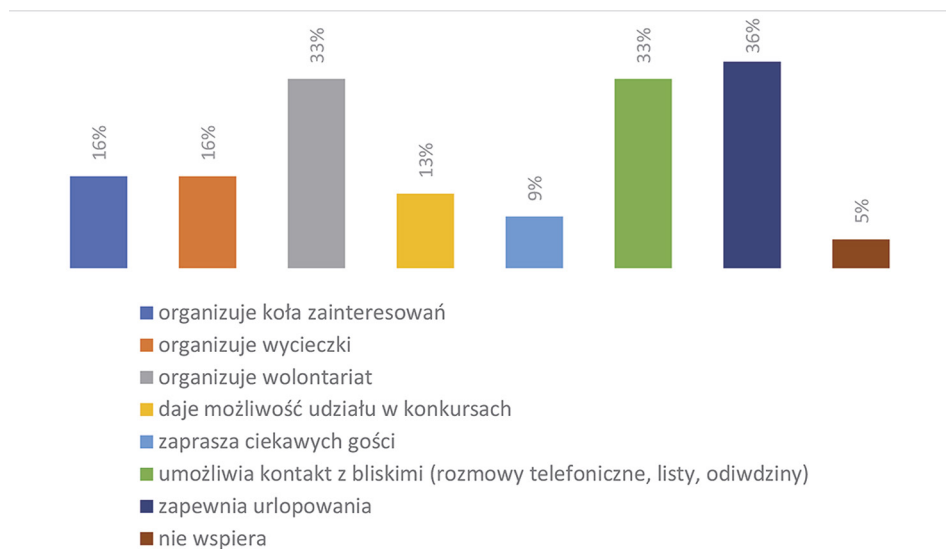
Wykres 3. Zadowolenie młodzieży z atmosfery panującej w MOW

Źródło: badania własne.

38% (22 osoby) respondentów nie wskazało jednoznacznie poziomu swojego zadowolenia z atmosfery panującej w ośrodkach. 22% (13 osób) wychowanków określiło, że jest raczej zadowolona z klimatu w placówkach. 14% (8 osób)

młodzieży wskazało na to, że jest raczej niezadowolone z atmosfery panującej w ośrodkach wychowawczych i tyle samo osób odpowiedziało, że zdecydowanie jest z niej nie zadowolone. 12% (7 osób) badanych określiło, że zdecydowanie czuje się zadowolonych z klimatu panującego w placówkach.

Zapytano wychowanków jak ośrodek wspiera Twoje kontakty społeczne? Odpowiedzi przedstawia wykres nr 1. Respondenci mieli możliwość wyboru więcej niż jednej odpowiedzi.

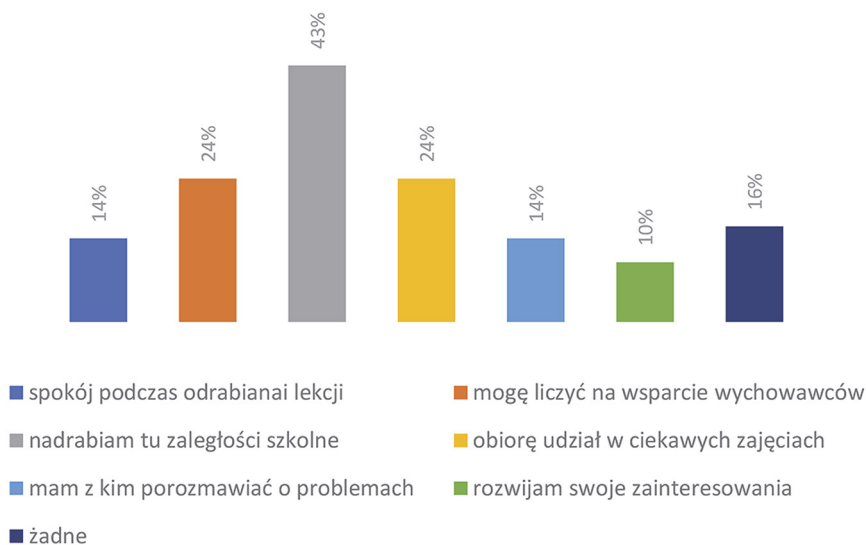
Wykres 4. Wsparcie kontaktów społecznych podopiecznych przez MOW

Źródło: badania własne.

Zdecydowana większość respondentów wskazała wiele sposobów wspierania ich kontaktów społecznych przez MOW. Najwięcej odpowiedzi uzyskała opcja urlopowania – 36%. Po 33% osób zaznaczyło formę organizacji wolontariatu i umożliwianie utrzymywania kontaktów z bliskimi. 22% wychowanków ceni sobie możliwości udziału w konkursach. Takie same noty po 16% odpowiedzi uzyskał wariant organizowanych kół zainteresowań oraz wycieczek. 9% ankietowanych uznało za formę rozwoju ich kontaktów społecznych zapraszanie ciekawych gości. Natomiast 5% młodzieży określiło brak wsparcia przez ośrodek w tym zakresie.

Zapytano młodzież jakie Twoje potrzeby i braki zaspokaja ośrodek. Podsumowanie ich odpowiedzi zaprezentowane jest na wykresie 5. Respondenci mieli możliwość wyboru więcej niż jednej odpowiedzi.

Znacząca liczba – 43% ankietowanych wskazała na wyrównywanie zaległości w nauce jako ważną formę wspierania rozwoju ich potencjału. Po 24% wskazało na odpowiedzi: możliwość wsparcia wychowawczego oraz organizację ciekawych zajęć. 16% respondentów określiło, że ośrodek w żaden sposób nie wspiera ich

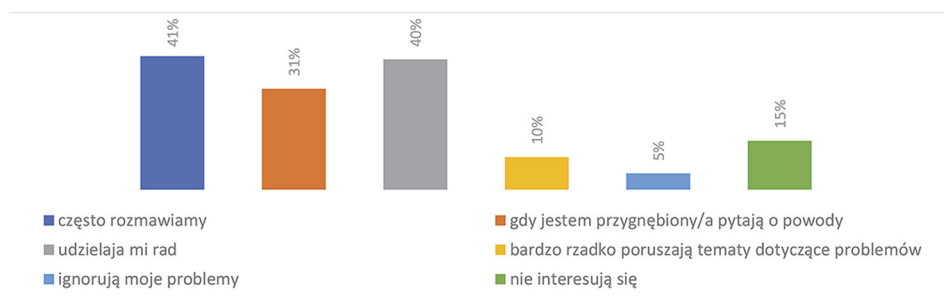

Wykres 5. Sposoby zaspokajania braków i potrzeb młodzieży przez ośrodki

Źródło: badania własne.

potrzeb. Jednakowy wynik po 14% uzyskały odpowiedzi: możliwość rozmowy o swoich problemach oraz spokój podczas odrabiania lekcji. 10% wychowanków doceniło możliwość rozwoju zainteresowań w placówkach.

Zapytano podopiecznych jak wychowawcy interesują się Twoimi problemami. Respondenci mieli możliwość wyboru więcej niż jednej odpowiedzi.

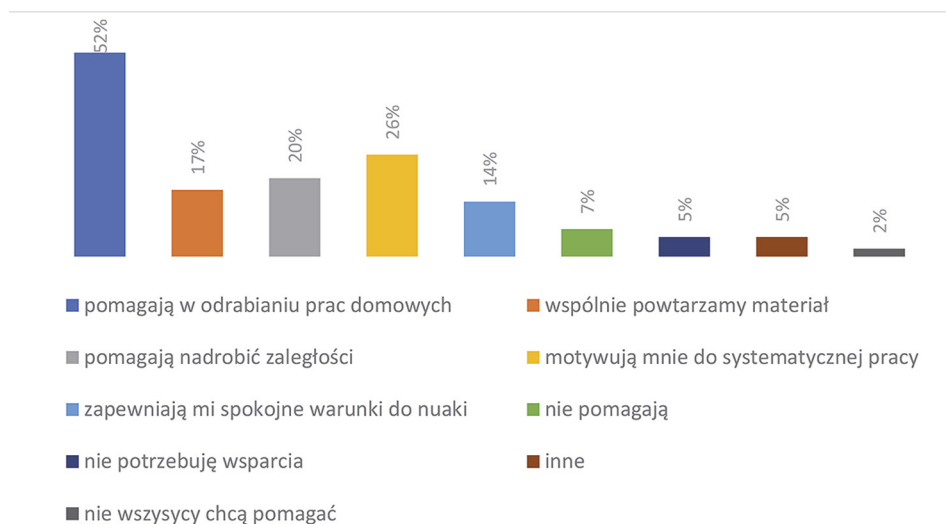
Wykres 6. Zainteresowanie wychowawców MOW problemami podopiecznych

Źródło: badania własne.

41% ankietowanych wskazało na zainteresowanie wychowawców ich problemami poprzez częste rozmowy. Niewiele mniej badanych – 40% określiło, że zainteresowanie wychowawców ich problemami wyrażane jest w postaci udzielania

rad. 31% młodzieży dostrzega wrażliwość wychowawców na ich kłopoty poprzez samo zapytanie o powody ich przygnębienia. 15% wychowanków wskazało na brak zainteresowania kadry wychowawczej przeżywanymi przez nich trudnościami. 10% odpowiedziało, że pracownicy bardzo rzadko poruszają tematy ich problemów, zaś 5% badanych wskazało na ignorowanie ich trudności przez kadre wychowawczą. Ze względu na możliwość wskazania więcej niż jednej odpowiedzi dane procentowe nie sumują się do 100.

Podopiecznych zapytano jak wychowawcy pomagają im w nauce. Respondenci mieli możliwość wyboru więcej niż jednej odpowiedzi.

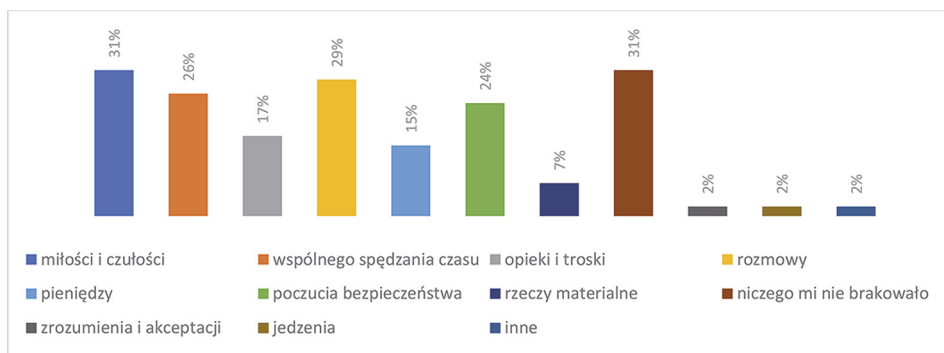

Wykres 7. Wsparcie wychowanków placówek w nauce

Źródło: badania własne.

52% ankietowanych wskazało, że pracownicy udzielają im pomocy podczas odrabiania prac domowych. 26% podopiecznych określiło, że są motywowani przez kadre pedagogiczną do nauki. 20% osób otrzymuje pomoc w nadrobieniu zaległości. 17% respondentów może liczyć na wspólne powtarzanie materiału z wychowawcami. 14% osób określiło pomoc jako organizację spokojnych warunków do nauki. 7% wychowanków uznało, że nie otrzymuje pomocy w tym zakresie, zaś 5% wychowanków nie potrzebuje takiego wsparcia. 5% osób wskazało obszar inne bez podania szczegółowych informacji, natomiast 1 % odpowiedziało, że nie wszyscy pracownicy są chętni do pomocy w nauce. Ze względu na możliwość wskazania więcej niż jednej odpowiedzi dane procentowe nie sumują się do 100.

Zapytano badanych o to czego najbardziej brakowało im w domu rodzinnym. Respondenci mieli możliwość wyboru więcej niż jednej odpowiedzi.

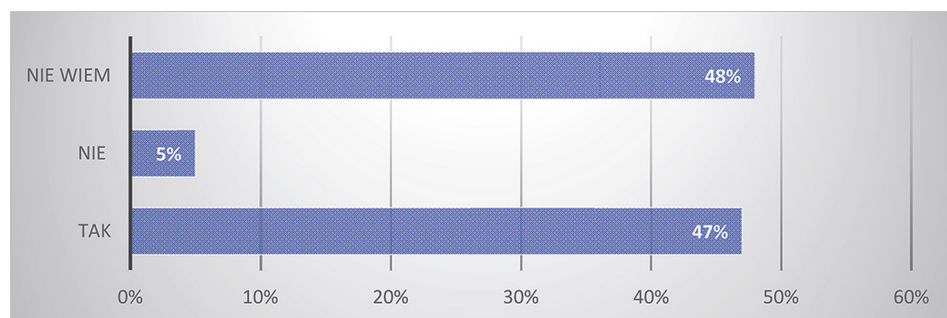
Wykres 8. Braki w domu rodzinnym

Źródło: Badania własne.

spędzania czasu z bliskimi. 24% osób nie otrzymało zapewnienia odpowiedniego poziomu poczucia bezpieczeństwa w rodzinie. 17% młodzieży nie otrzymało odpowiedniej troski i opieki. 15% wychowanków nie miało wystarczającej ilości pieniędzy, a 7% rzeczy materialnych. Po 2% młodzieży wskazało na niedostatek w postaci jedzenia, zrozumienia i akceptacji oraz podało odpowiedź inne bez szczegółowego określenia. Ze względu na możliwość wskazania więcej niż jednej odpowiedzi dane procentowe nie sumują się do 100.

Zapytano badanych czy kadra MOW współpracuje z ich rodzicami/opiekunami prawnymi.

48% młodzieży określiło, że nie wiem czy pracownicy współpracują z ich opiekunami i rodzicami. Nieco mniej 47 % osób określiło, że kadra współdziała

Wykres 9. Współpraca kadry MOW z rodzicami/opiekunami prawnymi wychowanków

Źródło: badania własne.

31% osób zadeklarowało brak miłości i czułości w rodzinie. 31% młodzieży określiło, że niczego im nie brakowało w domu rodzinnym. 29% badanych wskazało na brak rozmowy z najbliższymi. 26% podopiecznych brakowało wspólnego

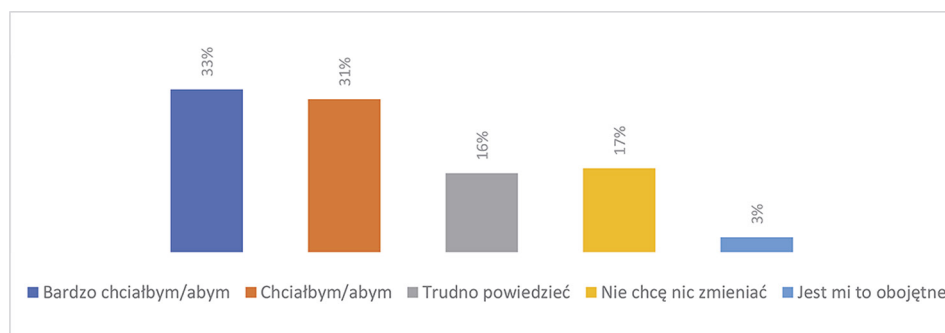
z ich opiekunami, zaś zdecydowana mniejszość respondentów 5% wskazała na brak współpracy.

Oczekiwania młodzieży względem zmian w ich funkcjonowaniu

Określenie i rozpoznanie potrzeb wychowanków jest bardzo istotnym elementem resocjalizacji. Działania wychowawcze, resocjalizacyjne, edukacyjne czy terapeutyczne powinny być odpowiedzią na potrzeby dziecka w celu jego pełnego rozwoju.

Zapytano badanych o ich potrzeby w kontekście zmiany konkretnych obszarów życiowych, aby lepiej funkcjonować w środowisku społecznym.

Zadano pytanie o potrzebę poprawy komunikacji z rodziną.

Wykres 10. Poprawienie komunikacji między członkami rodziny

Źródło: badania własne.

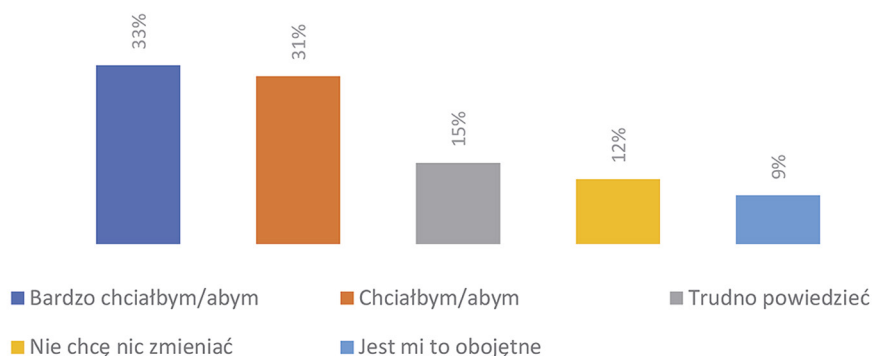
33% (19 osób) odpowiedziało, że bardzo chce poprawić komunikację z najbliższymi. 31% (18 osób) wskazało, że chciałoby zmienić ten obszar. 17% (10 osób) określiło, że nie chce nic zmieniać. 16% młodzieży wskazało, że trudno im określić ich potrzeby w tym zakresie. 3% (2 osoby) wskazało, że potrzeba zmiany w tym obszarze jest dla nich obojętna.

Zapytano badanych o potrzebę zmiany w obszarze zapewnienia sobie bezpieczeństwa i oparcia psychicznego (wykres 11).

33% (19 osób) odpowiedziało, że bardzo chce poprawy w tym zakresie i podobnie 31% (18 osób) chciałoby zmienić ten obszar. 15% (9 osób) trudno jest określić czy chcieliby coś zmienić w kontekście swojego bezpieczeństwa i oparcia psychicznego. 12% (7 osób) nie chce nic zmieniać, natomiast dla 9% (5 osób) jest to obojętne.

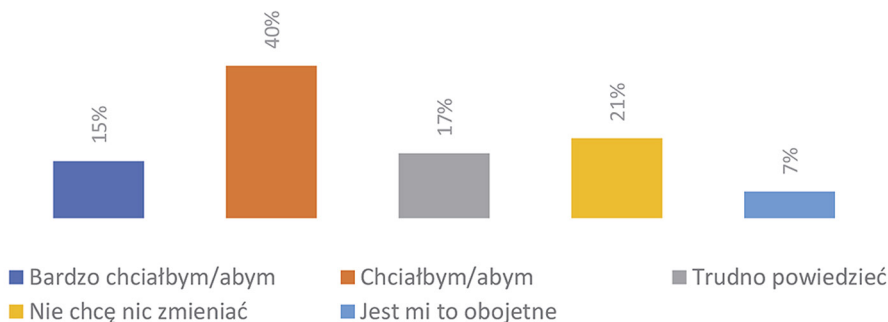
Zapytano badanych czy chcą poprawić okazywanie uczuć i pomocy innym ludziom (wykres 12).

40% (23 osoby) wychowanków chciałoby wzmocnić u siebie okazywanie uczuć i pomocy innym osobom. 15% (9 osób) ankietowanym bardzo zależy na zmianie w tym zakresie. 21% (12 osób) nie chce nic zmieniać, natomiast dla 17% (10 osób) trudno jest określić zasadność pracy nad tą sferą. 7% (4 osoby) wypowiedziały się w tonie obojętnym do tego zagadnienia.

Wykres nr 11. Zapewnienie sobie bezpieczeństwa i oparcia psychicznego

Źródło: badania własne.

Wykres 12. Częstsze okazywanie uczuć i pomocy innym ludziom

Źródło: badania własne.

Wnioski z badań

Zdecydowana większość wychowanków badanych placówek resocjalizacyjnych dostrzega wsparcie jakie uzyskuje od kadry ośrodka w poprawie swoich kontaktów społecznych. Świadczy to o prowadzeniu resocjalizacji w kierunku przystosowania młodzieży do powrotu w środowisko naturalne. Mniejsza liczba ankieterowanych (16%) określiła, że MOW nie wspiera ich potrzeb. Przeważająca liczba wychowanków wskazała, że pobyt w placówkę zaprowadził pozytywne zmiany w ich funkcjonowaniu. W obszarze wpływu na zmianę wynikającą z pobytu w ośrodku 10 % określiło, że ma liczne konflikty ze znajomymi z MOW, a 7% wskazało, że przez pobyt ma depresję.

Należy uściślić współpracę pomiędzy rodzicami/opiekunami prawnymi podopiecznych a kadrami MOW. Potwierdzają to dwa obszary z badań. Po pierwsze

młodzież wskazała wiele braków, których doświadczyła w relacjach rodzinnych (31% – brak miłości i troski, 31% – niczego nie brakowało, 29% – brak rozmowy, 26% – brak spędzania wspólnego czasu z bliskimi, 24% – brak bezpieczeństwa, 17% – brak troski i opieki, 15% – brak pieniędzy). Po drugie duży odsetek badanych – 48% nie wiem czy prowadzona jest współpraca kadry MOW z ich opiekunami. Istotne jest podjęcie zmian chociażby poprzez poszerzenie oferty resocjalizacyjnej MOW w tym zakresie.

Należy zauważyć, że zachodzą duże rozbieżności wśród respondentów co do oceny ich poziomu zadowolenia z klimatu panującego w MOW. Najwięcej osób (38%) odpowiedziało, że trudno im jest określić tą kwestię. 33% pozytywnie ocenia atmosferę panującą w ośrodku, natomiast 28% wyraziło niezadowolenie w tym aspekcie.

Zdecydowana większość badanych dostrzega potrzebę zmiany w obszarze poprawy komunikacji w rodzinie (64%), 16% jest niezdecydowanych, a 17% nie chce nic zmieniać. Sumując 64% podopiecznych potrzebuje zmiany w postaci zadbania o swoje zdrowie psychiczne i bezpieczeństwo, a 55% zależy na poprawie okazywania uczuć i pomocy innym ludziom. Świadczy to o tym, że młodzież dostrzega potrzebę polepszenia jakości swojego życia i dobrze to rokuje w kontekście prowadzenia działań resocjalizacyjnych, w tym włączających w środowisko otwarte.

Zakończenie

Edukacja włączająca jawi się współcześnie jako jeden z istotnych i wiodących kierunków strategii resocjalizacyjnych wobec osób niedostosowanych społecznie. Reorganizuje ona tak proces resocjalizacji nieletnich w placówkach wychowawczych, że staje się on otwarty na integrację społeczną oraz dostosowany do indywidualnego tempa nauki, uzdolnień, trudności każdego wychowanka. Istnieje zatem nagląca potrzeba nabywania przez nieletnich kompetencji społecznych, by oni sami mogli odkryć wartość i osiąść umiejętność tworzenia z innymi ludźmi pozytywnych relacji społecznych. Włączenie społeczne nieletnich, które dokonuje się w Młodzieżowych Ośrodkach Wychowawczych inicjuje zatem u nich proces gromadzenia pozytywnych doświadczeń, które doskonalą ich relacje i funkcjonowanie społeczne.

Jednym z celów edukacji włączającej w procesie resocjalizacji nieletnich w Młodzieżowych Ośrodkach Wychowawczych powinno być wyrabianie u podopiecznych gotowości do zmiany swojego stylu funkcjonowania ze zdemoralizowanego na dostosowany społecznie. Autorzy postulują, by w dalszej pracy resocjalizacyjnej prowadzonej w duchu włączenia skierować uwagę na następujące obszary:

- kontynuacja współpracy MOW ze środowiskiem zewnętrznym celem zdobycia przez młodzież pozytywnych wzorców, wzmocnień i doświadczeń (np. wyjazdy na wolontariat, do teatru, zapraszanie gości, udział w konkursach, współpraca z młodzieżą ze szkół ogólnodostępnych);

- poszerzenie oferty resocjalizacyjnej o wzmocnienie współpracy z rodzicami i opiekunami prawnymi podopiecznych. Mogłoby to się odbywać poprzez zaangażowanie rodziców w życie placówki (np. organizacja dnia rodziny, wspólnych warsztatów dla rodziców i dzieci czy wycieczek) oraz w kontekście terapeutycznym (np. terapia rodzin czy szkolenia dla opiekunów);
 - budowanie przyjaznej atmosfery w ośrodku poprzez dbałość o współdziałanie, życzliwość, dobrą komunikację, wspieranie, docenianie czy wyznaczanie jasnych celów. Dobry klimat jest istotny w osiąganiu wysokich wyników, a także sprawia, że wzrasta zadowolenie i zaangażowanie. Stąd warto te podstawy stosować w praktyce i organizować zajęcia psychoedukacyjne w tym temacie.
- Powyższe propozycje mogłyby znaleźć odzwierciedlenie w konkretnych działaniach wychowawczych i edukacyjnych służących wzmocnieniu jakości prowadzonej resocjalizacji.

Abstract: Inclusive education in the process of rehabilitation of Youth Educational Centers' wards

The studies concerning an inclusive education in Youth Educational Centers (YEC) are presented in the article. Exportion of ambivalent attitudes and values among youth makes them at risk of life destabilization, and often leads to social non-adjustment. The inclusive education fits into the organization of any rehabilitative actions in an innovative way, which takes diversity of wards into account. In a broad sense, it serves the idea of social integration and preservation against renewed social exclusion. Thanks to the studies that had been taken up, minors residing at Youth Educational Centers were able to express their opinions on the inclusive education they currently participate in. Analization of the survey data showed that wards notice the inclusive actions conducted by the institution, and that they express desire to change their past functioning. The research shows that legitimacy coordination of cooperation between parents and facilities exists, as well as directing more attention to caring for a good atmosphere in the centers.

Key words: youth, social inclusion, inclusive education, rehabilitation, Youth Educational Centers.

Bibliografia

- [1] Bałandynowicz A., 2002, *Probacja. Resocjalizacja z udziałem społeczeństwa*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa.
- [2] Bałchan A., Lasota M., 2010, *Przewodnik streetworkera*, Stowarzyszenie „PoMOC” dla Kobiet i Dzieci im. Marii Niepokalanej, Katowice–Opole.
- [3] Bukowski M., Lubaś M., Nowak J., 2006, *Zarządzanie przestrzenią. Globalizacja, etniczność, władza*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- [4] Dobijański M., 2017, *Teoretyczne i praktyczne aspekty pedagogiki resocjalizacyjnej w pracy z nieletnimi w Młodzieżowych Ośrodkach Wychowawczych*, Wydawnictwa Cyfrowe Marlab IT, Siedlce.
- [5] Konopczyński M., 2006, *Metody twórczej resocjalizacji*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

- [6] Konopczyński M., 2014, *Twórcza resocjalizacja: zarys koncepcji rozwijania potencjałów*, „Resocjalizacja Polska”, 7.
- [7] Kozdrowicz E., 2005, *Wyjść naprzeciw, pedagog ulicy w perspektywie pedagogiki społecznej*, „Pedagogika Społeczna”, 4.
- [8] Kurzeja A., 2010, *Dzieci ulicy – profilaktyka zagrożeń*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- [9] Łuczyński A., 2016, *Aktywność opiekuńczo-wychowawcza a zjawisko ekskluzji społecznej*, [w:] *Aktywność opiekuńczo-wychowawcza wobec współczesnych wyzwań*, (red.) A. Łuczyński, I. Gumińska-Sagan, Wydawnictwo KUL, Lublin.
- [10] Melosik Z., 2007, *Teoria i praktyka edukacji wielokulturowej*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- [11] Podgórska-Jachnik D., 2021, *Raporty merytoryczny. Edukacja włączająca – bilans otwarcia 2020*, Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa.
- [12] Pospiszyl I., 2010, *Patologie społeczne*, PWN, Warszawa.
- [13] Rubacha K., 2003, *Edukacja jako przedmiot pedagogiki i jej subdyscyplin*, [w:] *Pedagogika*, (red.) Z. Kwieciński i B. Śliwerski, t. 1, PWN, Warszawa.
- [14] Stańkowski B., 2018, *Efektywność resocjalizacji w salezjańskich Ośrodkach Wychowawczych w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie, Kraków.
- [15] Szczepaniak P., 2014, *Inspiracje inkluzji społecznej dla resocjalizacji i penitencjarystyki*, „Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja”, 24.
- [16] Śliwa S., 2013, *Wybrane problemy resocjalizacji nieletnich w młodzieżowych ośrodkach wychowawczych*, Wydawnictwa Wyższej Szkoły Zarządzania i Administracji w Opolu, Opole.
- [17] Śliwerski B., 2003. *Edukacja*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, (red.) T. Pilch, t. 1, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa.
- [18] Wach T., 2014, *Profilaktyka i resocjalizacja nieletnich zagrożonych uzależnieniem od środków psychoaktywnych*, Difin SA, Warszawa.
- [19] Wach T., 2016, *Systemowa oferta profilaktyczno-resocjalizacyjna wobec wybranych uwarunkowań i okoliczności rozwojowych*, „Roczniki Pedagogiczne”, 4.
- [20] Zacharuk T., 2010, *Resocjalizacja w warunkach edukacji inkluzyjnej*, „Resocjalizacja Polska”, 1.

Akty prawne

- [21] Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 2 listopada 2015 r. w sprawie rodzajów i szczegółowych zasad działania placówek publicznych, warunków pobytu dzieci i młodzieży w tych placówkach oraz wysokości i zasad odpłatności wnoszonej przez rodziców za pobyt ich dzieci w tych placówkach, Dz.U.2015.1872.

Źródła internetowe

- [22] Booth T., Ainscow M., 2011, *Przewodnik po edukacji włączającej rozwój kształcenia i uczestnictwa w życiu szkoły*, <https://www.olimpiadyspecjalne.pl/sites/default/files/olimpiadyspecjalne/simple-page/attachments/2012edukacjawlaczajaca.pdf> (dostęp: 12.05.2022).

- [23] Europejska Agencja Rozwoju Edukacji Uczniów ze Specjalnymi Potrzebami, 2009, *Wielokulturowość a Edukacja Uczniów ze Specjalnymi Potrzebami*, Odense, Dania: Europejska Agencja Rozwoju Edukacji Uczniów ze Specjalnymi Potrzebami, https://www.european-agency.org/sites/default/files/multicultural-diversity-and-special-needs-education_Multicultural-Diversity-PL.pdf (dostęp: 12.05.2022).
- [24] Europejska Agencja Rozwoju Edukacji Uczniów ze Specjalnymi Potrzebami, 2011, *Kluczowe zasady służące promocji jakości w edukacji włączającej – Zalecenia praktyczne*, Odense, Denmark: Europejska Agencja Rozwoju Edukacji Uczniów ze Specjalnymi Potrzebami, https://www.european-agency.org/sites/default/files/key-principles-for-promoting-quality-in-inclusive-education-recommendations-for-practice_keyprinciples-rec-PL.pdf (dostęp: 12.05.2022).
- [25] Europejska Agencja ds. Specjalnych Potrzeb i Edukacji Włączającej, 2017. Podnoszenie Osiągnięć Wszystkich Uczniów w Edukacji Włączającej: *Końcowy raport podsumowujący*. (V.J. Donnelly, A. Kefallinou, red.). Odense, Dania, <https://www.european-agency.org/sites/default/files/ra-summary-pl.pdf> (dostęp 12.05.2022).